

Polne razlike kod žrtava ratne torture s obzirom na vrste mučenja i psihološke posledice

Gender differences in victims of war torture: types of torture and psychological consequences

Željko Špirić*, Goran Opačić†, Vladimir Jović‡, Radomir Samardžić*,
Goran Knežević†, Gordana Mandić-Gajić*, Milorad Todorović§

*Vojnomedicinska akademija, Klinika za psihijatriju, Beograd, Srbija; †Filozofski fakultet, Odeljenje za psihologiju, Beograd, Srbija; ‡Međunarodna mreža pomoći – IAN, Beograd, Srbija; §Filozofski fakultet, Katedra za psihologiju, Kosovska Mitrovica, Srbija

Apstrakt

Uvod/Cilj. Tortura, kao poseban vid političkog nasilja, predstavlja ekstremnu primenu nasilnog ponašanja u interpersonalnim odnosima, koji za posledicu mogu imati ne samo akutne psihijatrijske poremećaje, već, veoma često snažne i dalekosežne negativne posledice po ukupno psihosocijalno funkcionisanje žrtve. Cilj ovog rada bio je ustanovljavanje međupolnih razlika kod osoba koje su pretrpele ratnu torturu, s obzirom na vrste pretrpljenog mučenja i karakteristike psihičkih posledica. **Metode.** Ispitanike (410 osoba muškog i 76 ženskog pola) činili su korisnici „Centra za rehabilitaciju žrtava torture“ – IAN, koji su pretrpeli mučenje u zatvorima i koncentracionim logorima za vreme građanskih ratova u bivšoj Jugoslaviji 1991–1995. i 1999. godine. Za evidentiranje vrsta mučenja korišćen je Upitnik o vrstama mučenja sa 81 stavkom. Za procenu karaktera i intenziteta psiholoških tegoba korišćena je skala provere simptoma-revidirana verzija (SCL-90-R), a za procenu posttraumatske simptomatologije korišćena je Skala uticaja (traumatskog) događaja – IES. **Rezultati.** Ustanovljena je međupolna razlika prema tipu pretrpljenog mučenja kod 33 vrste torture; 28 su bili češće zastupljeni kod osoba muškog pola, a 5 kod osoba ženskog pola. Faktorska analiza pokazala je postojanje tri faktora koja objašnjavaju 29% ukupne varijan-

se i protumačeni su kao „obična tortura“, „sadistička tortura“ i „seksualna tortura“. Diskriminativna analiza ukazala je na značajno razlikovanje među polovima s obzirom na dobijene faktore: kod muškaraca bili su značajno češće prisutni „obična tortura“ i „sadistička tortura“, a kod žena „seksualna tortura“. Analizom SCL-90-R ustanovljeno je da su aktuelne psihološke tegobe značajno veće kod osoba ženskog pola u dimenzijama somatizacije, depresivnosti, anksioznosti, opsesivnosti i interpersonalne senzitivnosti. Generalni skor na IES i skor na supskalama „nametanja“ traumatskih događaja i „izbegavanja“ socijalnih interakcija bio je značajno veći kod žena nego kod muškaraca. **Zaključak.** Žene izložene ratnoj torturi bile su kraće i ređe izložene mučenju nego muškarci, ali imaju značajnije izražene posttraumatske tegobe i druge psihičke smetnje. Ustanovljene međupolne razlike u odnosu na različite forme torture, pri čemu su žene značajno češće bile izložene „seksualnoj torturi“, a muškarci „sadističkoj“ i „običnoj“ torturi, ne mogu u potpunosti objasniti češću pojavu posttraumatskih psiholoških posledica kod žena.

Ključne reči:

rat, građanski; tortura; pol, obeležja; stresni poremećaji, posttraumatski; psihološki testovi; psihopatologija.

Abstract

Background/Aim. Torture for political reasons is an extreme violence in interpersonal relations resulting in not only acute psychiatric disorders but also very often in very severe and far reaching negative consequences for the overall psychosocial functioning of a victim. The aim of this study was to investigate gender differences in types of torture and psychological consequences in subjects who experienced war torture. **Methods.** A sample (410 men and 76 women) included clients of “Centre for rehabilitation of

torture victims – IAN, Belgrade” who experienced torture in prisons and concentration camps during civil wars in ex-Yugoslavia 1991–1995 and 1999. Types of Torture Questionnaire with 81 items was used for collecting data about forms of torture. Symptom Checklist 90-Revised (SCL-90-R) was used for assessing type and intensity of psychological symptoms, and Impact of Event Scale (IES) was used to estimate posttraumatic complaints. **Results.** A gender difference was found for 33 types of torture: 28 more frequent in men, and 5 in women. Factor analysis of torture types revealed three factors explaining 29% of variance: “common

torture”, “sadistic torture”, and “sexual torture”. Discriminant analysis revealed significant gender difference concerning the factors. “Common torture” and “sadistic torture” were more prominent in men, and “sexual torture” was more present in women. Higher scores on depression, anxiety, somatization, interpersonal sensitivity and obsessive-compulsive dimensions on SCL-90-R were found in women. General score and scores of subscales (intrusion and avoidance) on IES were significantly higher in women. **Conclusion.** Women exposed to war torture experienced

less torture techniques and shorter imprisonment than men, but had more frequent and severe symptoms of posttraumatic stress disorder and other psychological symptoms. Gender differences in posttraumatic symptomatology can not be explained exclusively by gender differences in types of torture found in this study.

Key words:
war; torture; gender identity; stress disorders, posttraumatic; psychological tests; psychopathology.

Uvod

Tortura, kao poseban vid političkog nasilja, predstavlja ekstremnu primenu nasilnog ponašanja u interpersonalnim odnosima, koji za posledicu mogu imati ne samo akutne psihijatrijske poremećaje, već, veoma često snažne i dalekosežne negativne posledice po ukupno psihosocijalno funkcionisanje žrtve.

Među velikim brojem stresova koje su doneli građanski ratovi devedesetih godina prošlog veka u bivšoj Jugoslaviji, posebno teške traume bile su vezane za torturu. Na teritorijama zahvaćenim ratom, a posebno tamo gde je bilo nacionalno mešano stanovništvo, događale su se i teške represalije, između ostalog zatvaranje i mučenje velikog broja ljudi. Ne postoje precizni podaci, ali prema nekim istraživanjima pretpostavlja se da je bilo preko 600 mesta zatvaranja, sa preko 250 000 zatvorenika. Prema saznanjima Udruženja bivših logoraša ratova 1991–95 iz Beograda, u Srbiji je 2002. godine živelo, najvećim delom u izbegličkom statusu, preko 5 000 bivših logoraša iz ratova devedestih, sa stalnim mestom stanovanja u bivšoj Jugoslaviji¹.

Prvi izveštaji o torturi u ovim ratovima publikovani su još u prvim godinama rata na obe zaraćene strane²⁻⁴. U istraživanjima posledica ratnih trauma nađeno je da osobe koje su pretrpele ratnu torturu, u odnosu na osobe, koje je nisu pretrpele, imaju značajno izraženije psihičke smetnje (posebno vezane za posttraumatski stresni poremećaj), lošije parametre somatskog zdravlja, lošiji opšti kvalitet života i značajnije probleme u socijalnoj adaptaciji na novu sredinu⁵⁻⁸, što se nije mnogo razlikovalo od rezultata sličnih istraživanja obavljenim drugde u svetu⁹⁻¹⁰.

Muškarci, češće od žena, nalaze se u traumatogenim situacijama¹¹. Neka istraživanja ukazuju da nema međupolne razlike u frekvenciji pretrpljenog mučenja¹². Bez obzira na manju ili sličnu ekspanziju traumi, žene imaju izraženije posttraumatske psihološke posledice nego muškarci, čak i do dva puta¹³. Kao objašnjenje za ovaj fenomen navodi se da su žene izložnije onim traumama koje nose potencijal visokog rizika od razvoja posttraumatskih psiholoških problema, a koje uključuju seksualno zlostavljanje ili silovanje u odrasloj dobi ili detinjstvu¹⁴.

Nekoliko istraživanja vrsta torture ukazala su na izdvojen profil mučenja koji se odnosi na razne oblike seksualnog zlostavljanja i silovanja. Ova forma mučenja u većini slučajeva, ali ne i isključivo, bila je usmerena na ženski pol¹⁵⁻¹⁷.

Cilj ove studije bio je istraživanje polnih razlika kod osoba koje su pretrpele ratnu torturu u odnosu na karakteristike pretrpljenog mučenja i njegovih psihičkih posledica.

Metode

Ispitanike su činile žrtve ratne torture, korisnici usluga beogradskog Centra za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) – IAN koji su zatražili pomoć u periodu od januara 2001. godine do septembra 2003. godine. U navedenom periodu psihološko-psihijatrijsku, medicinsku ili pravnu pomoć zatražilo je ukupno 1 058 osoba. Za 621 osobu ustanovljeno je da zadovoljavaju kriterijume Ujedinjenih nacija za pretrpljeni akt torture*. Preostalih 437 korisnika najvećim delom bila su izbegla ili raseljena lica koja su se obratila za pomoć zbog psihičkih tegoba nastalih kao posledice ratnih okolnosti, ali koja nisu pretrpela torturu ili se radilo o članovima porodica torturiranih osoba. Većina osoba koje su doživele torturu imali su odgovarajuća dokumenta vezana za zarobljeništvo (potvrda Međunarodnog crvenog krsta ili Savezne komisije za razmenu zarobljenih lica pri Ministarstvu odbrane SR Jugoslavije).

Dokumentacija o korisnicima Centra vođena je u skladu sa standardizovanom procedurom. Sve osobe koje su se obratile u CRŽT evidentirane su kroz dokumentaciju koja se sastojala od Liste sociodemografskih podataka koju je popunjavao psihijatar u toku i nakon intervjua i baterije psihološko-psihijatrijskih testova koje su zadavali i primenjivali psiholozi. Preduslov za primenu ovih testova bio je potpisani informisani pristanak korisnika koji je podrazumevao anonimnost i dobrovoljnost, kao i dozvolu istraživačima da podatke mogu publikovati u formi naučnih radova.

Tokom rada, ispostavilo se da nije bilo moguće prikupiti sve planirane informacije o korisnicima, odnosno kompletirati sve planirane testove. Najčešći razlozi za to bili su: nesposobnost korisnika da daju odgovarajuće informacije (nepismenost, starost, priroda invalidnosti/bolesti), odbijanje korisnika da daju informativni pristanak na primenu testov-

* Konvencija UN protiv mučenja, član 1 (1984): Mučenje je „svaki postupak kojim se nekoj osobi nanosi težak bol ili patnja, fizički ili duševni, s ciljem da se od te osobe ili trećeg lica iznudi informacija ili priznanje, da se ta osoba ili treće lice kazne za nešto što su počinili ili se sumnja da su počinili, ili s ciljem da se ta osoba ili treće lice zastraše ili na nešto primoraju, ili iz razloga zasnovanih na nekom obliku diskriminacije, u slučaju kad takav bol ili patnju nanosi, podstiče ili svojim pristankom dopušta službeno lice ili drugo lice koje postupa u zvaničnom svojstvu. To ne uključuje bol ili patnju koji proističu iz zakonskih kazni ili su njihov sastavni deo.“

nog materijala, pasivni otpor prema testovima (i pored potpisnog informativnog pristanka) karakterisan površnim, nepotpunim i netačnim ispunjavanjem podataka koji su potom procenjeni kao nevalidna dokumenta, nemogućnost primene (kompletne) baterije testova u situacijama vremenski ograničenih kontakata sa korisnicima kao, na primer, u toku posete mobilnog tima izbegličkim kampovima, kada je davan prioritet pružanju pomoći korisnicima, odbijanje ponuđene psihološko-psihijatrijske pomoći od strane onih korisnika koji su selektivno tražili i dobili pravnu i/ili medicinsku pomoć. Ukupan broj ovakvih korisnika koji su pretrpeli torturu bio je 153, tako da je definitivan uzorak ovog istraživanja, pogodan za naučnu analizu podataka, sačinjavalo 468 korisnika: 410 (84,4%) osoba muškog pola i 76 (15,6%) osoba ženskog pola. Srednja vrednost godina starosti ispitanika je bila 48,47

jedničke sklopove, a diskriminativna analiza korišćena je sa ciljem ispitivanja polne razlike tih sklopova. Da bismo utvrdili povezanost psiholoških simptoma i vrsta torture upotrebili smo kanoničku korelacijsku analizu. Obrada je vršena uz primenu statističkog programa SPSS (*Statistical Package for the Social Science version 10 for Windows*, SPSS Inc. 2000).

Rezultati

Nije bilo međupolne razlike u starosnom dobu, ali su muškarci imali nešto više godina školovanja. Razlika u bračnom statusu delimično je proisticala iz značajno većeg broja udovica nego udovaca što je najverovatnije bilo povezano sa pogibijom muževa u ratu (tabela 1).

Tabela 1

Osnovni demografski podaci i podaci o zatvorskom iskustvu žrtava ratne torture

Demografski podaci	Ukupno (n = 486, 100,0%)	Muškarci (n = 410, 84,4%)	Žene (n = 76, 15,6%)	t-test	χ^2	p
Godine života ($\bar{x} \pm SD$)	48,47 \pm 12,17	48,13 \pm 2,07	50,23 \pm 12,63	-1,33		n.s.
Godine obrazovanja ($\bar{x} \pm SD$)	10,78 \pm 3,23	10,97 \pm 3,11	9,78 \pm 3,67	2,59		
Bračni status (n, %)						
razdvojen/razdvojena	40 (8,2)	38 (9,3)	2 (2,6)			
neoženjen/neudata	62 (12,8)	54 (13,2)	8 (10,5)			
oženjen/udata	346 (71,2)	298 (72,7)	48 (63,2)			
udovac/udovica	16 (3,3)	6 (1,5)	10 (13,2)			
razveden/razvedena	22 (4,5)	14 (3,4)	8 (10,5)		38,4	
Broj dana u zatvoru ($\bar{x} \pm SD$)	122,1 \pm 351,3	128,6 \pm 366,7	57,6 \pm 103,9	2,13		
Ukupan broj vrsta mučenja - /max=81/ ($\bar{x} \pm SD$)	21,7 \pm 13,5	22,8 \pm 13,1	16,2 \pm 14,2	3,96		

godina (SD = 12,17 godina), u rasponu od najmanje 17 do najviše 79 godina.

Klinička procena vršena je u toku ambulantnih pregleda i podrazumevala je psihijatrijski klinički intervju i primenu psihološko-psihijatrijskih testova vođenih od strane psihologa. Razgovore sa korisnicima i primenu testova vodili su šest psihologa i četiri psihijatra, koji su pre rada sa korisnicima prošli kroz obuku iz primene testova i postizanja zadovoljavajućeg nivoa pouzdanosti. Za potrebe ovog rada korišćeni su podaci dobijeni primenom sledećih testova: lista osnovnih sociodemografskih podataka koja ima formu polustrukturisanog psihijatrijskog intervjua, i skala uticaja događaja (IES) sa 15 stavki podeljenih u dve grupe (nametanja i izbegavanja) korišćena je za procenu posttraumatskih simptoma¹⁸. Skor od 0 do 8 označavao je supklinički nivo tegoba, 9–25 blagi, 26–43 umereni, 44 i preko teški stepen posttraumatskih tegoba. Skalu je popunilo 458 (94,2%) ispitanika iz uzorka ove studije; skala provere simptoma – revidirana verzija (SCL-90-R) sa devet supskala (dimenzija) korišćena je za procenu opštih psiholoških i psihopatoloških simptoma¹⁹ i upitnik vrsta mučenja konstruisan za rad sa žrtvama torture u CRŽT¹⁵.

Pri obradi rezultata upotrebljene su standardne deskriptivne i analitičke statističke metode: određivanje srednje vrednosti i standardne devijacije, Studentov t-test i hi-kvadrat test. Faktorska analiza korišćena je sa ciljem ustanovljavanja latentne strukture koja povezuje različite forme torture u za-

Od ukupnog broja, 96,5% ispitanika bila su lica sa izbegličkim statusom. Što se tiče mesta, odnosno teritorije stalnog boravka, 69,1% svih žrtava torture bilo je iz Hrvatske, 27,4% iz Bosne i Hercegovine (BiH) (21,9% sa teritorije Muslimansko-Hrvatske Federacije i 5,5% sa teritorije Republike Srpske) i 3,5% sa teritorije Srbije (2% sa Kosova i Metohije). Postojala je značajna polna razlika ($\chi^2 = 17,83$; $p < 0,01$) s obzirom na teritoriju stalnog boravka: muškarci su češće bili iz Hrvatske (73,6% od ukupnog broja muškaraca), dok su žene u nešto većem procentu bile iz BiH (52,8%) u odnosu na Hrvatsku (41,7%).

Korisnici su u CRŽT najčešće tražili psihološku pomoć (71,1%), informacije (48,7%), pravnu pomoć (27,6%), medicinsku pomoć (22,4%) i materijalnu pomoć (11,8%). Nije bilo polnih razlika u traženoj pomoći.

Osobe muškog pola bile su više nego dvostruko duže zatvorene i pretrpele su značajno više vrsta mučenja od osoba ženskog pola.

Na pitanje o razlozima mučenja, ispitanici su imali mogućnost višestrukih odgovora. Na pitanje nije odgovorilo 133 (26,7%) ispitanika. Od onih koji su odgovorili (353) najčešće su navodeni: pripadnost drugoj nacionalnosti – 83%, verska ubeđenja – 18,1%, pripadnost političkoj stranci – 17,3%, veze sa rođacima, prijateljima i drugim važnim osobama – 17,3%, zabuna (sa nekim drugim) – 9,9%. Što se tiče mesta zatvaranja, ispitanici su bili zatočeni u zatvoru službenih organa u 84,1% slučajeva, u zatvoru paravojnih jedinica 11,9% i u privatnom, kućnom zatvoru, 4%.

Nije bilo razlike između polova u odnosu na pretpostavljeni razlog mučenja i mesto zatočenja. Prosečno vreme proteklo od torture u zatvoru do dana kada su intervjuisani u CRŽT iznosilo je za sve ispitanike $8,44 \pm 2,2$ godine i nije zavisilo od pola.

Najčešće vrste mučenja u ukupnom uzorku torturiranih osoba bili su šamaranje, šutiranje ili udaranje (79,6%), pretnje smrću ili osakaćivanjem (75,7%), uporni ponižavajući komentari (74,3%), uskraćivanje normalnog spavanja (70,4%), i lažne optužbe, poricanje ili prisilno samooptuživanje (70,4%).

Upoređujući frekvencije vrsta mučenja kod polnih grupa, nađeno je da postoji značajna razlika kod 33 (od 81) vrste mučenja, od kojih su 28 vrsta češći kod muškaraca, a 5 kod žena (tabela 2).

vaju 29% ukupne varijanse skupa indikatora. Komponente su rotirane koristeći promaks rotaciju.

Prvi faktor (svojtvena vrednost 15,67; objašnjava 15,39% varijanse) nazvan „obična tortura“, definišu stavke koje opisuju psihološko zlostavljanje, posmatranje zlostavljanja drugih, uskraćivanje osnovnih životnih resursa ili fizičko zlostavljanje koje po pravilu ne dovodi do teških telesnih povreda i za koje bez obzira na drastičnost svih ovih oblika mučenja, smatramo da je „lakše“ prirode u odnosu na ono opisano u druga dva faktora. Većina ovih indikatora vezuju se za gotovo redovni deo tzv. „policijske procedure“ u represivnim društvima, a sa ciljem iznude informacija i slamanja i ponižavanja osoba koja se isleđuju.

Drugi faktor (svojtvena vrednost 4,4; objašnjava 5,4% varijanse), nazvan „sadistička tortura“, definiše dra-

Tabela 2

Vrsta mučenja	Muškarci (n = 410)		Žene (n = 76)		χ^2	p
	n	%	n	%		
	Šamaranje, šutiranje ili udaranje	350	85,4	37		
Udaranje kundakom, bičem, kaišem, motkom, itd.	258	62,9	17	22,4	42,93	< 0,01
Tuširanje ledenom vodom	201	49,0	11	14,5	31,12	< 0,01
Prisiljavanje na jedan položaj više sati	216	52,7	17	22,4	23,60	< 0,01
Šibanje kanapom, bičem ili štapom	162	39,5	11	14,5	17,53	< 0,01
Udaranje po tabanima	95	23,2	2	2,6	16,93	< 0,01
Uskraćivanje normalnog spavanja	303	73,9	39	51,3	15,68	< 0,01
Stavljanje u zajedničku ćeliju mučenih osoba	249	60,7	28	36,8	14,93	< 0,01
Prisiljavanje na težak rad	150	36,6	12	15,8	12,47	< 0,01
Sakaćenje ili lomljenje kostiju	84	20,5	3	3,9	11,94	< 0,01
Držanje u samici ili izolovani od drugih više od tri dana	166	40,5	15	19,7	11,81	< 0,01
Uskraćivanje potrebne lekarske nege ili lekova	258	62,9	32	42,1	11,55	< 0,01
Potpisivanje priznanja	194	47,3	20	26,3	11,47	< 0,01
Čupanje za kosu	221	53,9	25	32,9	11,30	< 0,01
Skidanje do gola	148	36,1	13	17,1	10,44	< 0,01
Udarci po ušima uz zatvorena usta	154	37,6	14	18,4	10,38	< 0,01
Prisiljavanje na ponižavajuće ponašanje	159	38,8	15	19,7	10,11	< 0,01
Ponižavanje uskraćivanjem lične higijene	252	61,5	32	42,1	9,89	< 0,01
Sprečavanje mokrenja ili defeciranja	170	41,5	17	22,4	9,80	< 0,01
Prisiljavanje na „otkucavanje“ drugih	259	63,2	34	44,7	9,10	< 0,01
Vezivanje konopcem – zatezanje konopca na više sati	95	23,2	6	7,9	9,10	< 0,01
Stajanje pod teretom	96	23,4	7	9,2	7,75	< 0,01
Uskraćivanje hrane	253	61,7	34	44,7	7,60	< 0,01
Opekotine cigaretom	65	15,9	3	3,9	7,55	< 0,01
Lažne optužbe, poricanje ili prisilno samooptuživanje	298	72,7	44	57,9	6,70	< 0,05
Uskraćivanje vode	224	54,6	31	40,8	4,90	< 0,05
Delimično skidanje do gola	157	38,3	19	25	4,90	< 0,05
Električni šokovi na delove tela	41	10	2	2,6	4,30	< 0,05
Silovanje od strane osobe suprotnog pola	1	0,2	10	13,2	48,34	< 0,01
Genitalna infekcija kao posledica silovanja	2	0,5	7	9,2	26,84	< 0,01
Upotreba životinja ili predmeta u seksualne svrhe	2	0,5	5	6,6	16,76	< 0,01
Prisiljavanje na seksualne radnje osim pravog silovanja	14	3,4	11	14,5	16,10	< 0,01
Verbalno seksualno ponižavanje ili pretnje	73	17,8	25	32,9	9,07	< 0,01

Podaci iz Uпитnika o vrstama mučenja podvrgnuti su faktorskoj analizi u cilju pronalaženja latentne strukture koja povezuje različite forme torture u neke zajedničke šire sklopove. Faktorska analiza obavljena je na ukupnom uzorku od 486 ispitanika. Dobijena su tri faktora. Izvorni rezultati prvo su normalizovani, a zatim podvrgnuti analizi glavnih komponenti. Prve tri glavne komponente kumulativno objašnjava-

stičnije forme mučenja koje u sebi sadrže aktivnu sadističku komponentu, i koje su ciljane da nanese značajnu povredu. Ovi oblici mučenja su zastupljeni rede, ali je njihova karakteristika da dovode do težih, često trajnih fizičkih povreda.

Treći faktor (svojtvena vrednost 2,8; objašnjava 3,5% varijanse), nazvan „seksualna tortura“, odnosi se na seksual-

no ponižavanje i zlostavljanje, koje uključuje prisiljavanje na seksualne radnje izuzev pravog silovanja.

Diskriminativna analiza urađena je sa namerom dobijanja skupa ispitivanih varijabli (u ovom slučaju dobijenih faktora) koji bi ukazao na sistem koji stoji u osnovi najintenzivnijeg polnog razlikovanja. Dobijena diskriminativna funkcija bila je statistički značajna i razlikovala je polne grupe sa snagom izraženom kroz koeficijent kanoničke korelacije od 0,44. Testiranje značajnosti diskriminativne funkcija (kanoničke korelacije) urađeno je pomoću Bartletovog hi-kvadrat testa ($\chi^2 - 103,6$) koji je pokazao da je izdvojena funkcija značajna na nivou $p < 0,001$. Standardizovani koeficijenti kanoničke diskriminativne funkcije iznosili su za „običnu“ torturu 0,437 (koeficijent strukture 0,42), za „sadišćku“ torturu 0,59 (koeficijent strukture 0,41) i za „seksualnu“ torturu -0,98 (koeficijent strukture -0,587).

Matrica centroida (srednjih vrednosti grupa) na dobijenoj funkciji pokazivala je da je prosek grupe torturisanih žena na diskriminativnoj funkciji izrazito negativan (-1,13), a grupe muškaraca izrazito pozitivan (0,21) što pokazuje da se na osnovu pola može predvideti predominirajući profil torture, a na osnovu ovih rezultata to je seksualna tortura kod žena. Procenat tačno klasifikovanih ispitanika je, kao mera uspešnosti diskriminativne funkcije u razlikovanju grupa, bio visok i iznosio je 75,1%.

Poređenje srednjih vrednosti na testu SCL-90-R pokazalo je značajnu razliku u izraženosti aktuelnih psiholoških tegoba, sa značajno višim skorovima kod torturisanih osoba ženskog pola (tabela 3).

Skalu Uticaja događaja (IES) popunilo je 458 ispitanika (94,2%), 71 žena i 387 muškaraca. Žene su imale veći ukupni skor ($51,4 \pm 17,3$ prema $45,4 \pm 18,2$; $p < 0,05$), skor podskale „nametanja“ ($25,2 \pm 9,5$ prema $23,3 \pm 9,9$; $p < 0,05$) i podskale „izbegavanja“ ($26,2 \pm 9,2$ prema $22,7 \pm 9,8$; $p < 0,05$) nego muškarci.

Da bismo utvrdili povezanost između seta psiholoških simptoma (devet dimenzija na SCL-90-R) i skupa vrsta torture (tri dobijena faktora), s obzirom na polnu pripadnost,

upotrebili smo kanoničku korelacijsku analizu. Dobijene su tri značajne kanoničke korelacijske funkcije.

Tabela 3
Psihološki problemi kod žrtava ratne torture iskazani kroz dimenzije SCL-90-R

Psihološki problemi	Muškarci (n = 387)	Žene (n = 71)	t-test	p
Somatizacija	1,97 ± 1,03	2,39 ± 0,97	-3,266	< 0,01
Opsesivnost	1,86 ± 0,98	2,14 ± 0,90	-2,265	< 0,05
Inerpersonalna senzitivnost	1,51 ± 0,96	1,95 ± 0,94	-3,682	< 0,01
Depresivnost	1,72 ± 0,94	2,25 ± 0,86	-4,548	< 0,01
Anksioznost	1,85 ± 1,05	2,35 ± 0,99	-3,841	< 0,01
Hostilnost	1,46 ± 1,03	1,47 ± 0,98	-0,041	n.s.
Fobična anksioznost	1,26 ± 1,00	1,72 ± 1,04	-3,662	< 0,01
Paranoidnost	1,72 ± 1,02	1,89 ± 1,00	-1,348	n.s.
Psihoticizam	1,10 ± 0,89	1,29 ± 0,84	-1,721	n.s.

SCL-90-R – Skala provere simptoma – revidirana verzija

Prvi kanonički par ($\rho = 0,448$; $\chi^2 - 174,64$; lambda 0,69; $df = 36$; $p < 0,01$) opisuje nespecifičnu vezu između vrsta torture i psihološke simptomatologije. Na jednom kraju opisuje osobe (naročito žene) koje su bile izložene različitim (svim) vrstama torture kod kojih se ispoljavaju svi vidovi simptomatologije (nešto su izraženiji depresivna i anksiozna dimenzija). Ukratko, generalna tortura koja izaziva generalnu simptomatologiju.

Drugi kanonički par ($\rho = -0,285$; $\chi^2 - 67,42$; lambda 0,86; $df = 246$; $p < 0,01$) opisuje osobe (uglavnom muškarce) češće izložene „običnim“ („policijskim“), a ređe seksualnim vrstama torture kod kojih dominira hostilnost, opsesivnost i paranoidnost.

Treći kanonički par ($\rho = 0,212$; $\chi^2 - 67,42$; 26,92; lambda 0,94; $df = 14$ $p < 0,01$) opisuje osobe (posebno žene) izložene sadišćkim i seksualnim vrstama torture kod kojih se u području simptomatologije naročito manifestuju hostilnost, psihoticizam i fobije (tabela 4).

Tabela 4

Kanonički parovi u prostorima varijabli SCL-90-R i vrsta mučenja

Varijable SCL-90-R	Prvi kanonički par			Drugi kanonički par			Treći kanonički par		
	Kk	Ks	Kks	Kk	Ks	Kks	Kk	Ks	Kks
Dimenzije SCL-90-R									
anksioznost	-0,43	-0,89	-0,40	0,17	0,29	0,08	0,36	-0,23	-0,05
depresivnost	-0,59	-0,89	-0,40	-0,71	0,21	0,06	0,75	-0,08	-0,02
opsesivnost	0,12	-0,77	-0,34	1,55	0,56	0,16	1,00	-0,06	-0,01
paranoidnost	0,25	-0,62	-0,28	0,72	0,45	0,13	-0,08	-0,32	-0,07
hostilnost	0,27	-0,53	-0,24	0,49	0,50	0,14	-0,75	-0,58	-0,12
psihoticizam	0,36	-0,63	-0,28	-0,15	0,28	0,08	-0,78	-0,52	-0,11
fobična anksioznost	-0,45	-0,85	-0,38	-0,49	0,17	0,05	-0,64	-0,42	-0,09
interspers. senzitivnost	-0,22	-0,79	-0,35	-0,90	0,16	0,05	-0,12	-0,29	-0,06
somatizacija	-0,20	-0,80	-0,36	-0,25	0,30	0,09	-0,22	-0,18	-0,04
varijansa		0,58	0,12		0,13	0,01		0,12	0,01
Faktori torture									
pol	-0,79	-0,62	-0,28	-0,42	-0,66	-0,19	0,61	0,42	0,09
„obična“ tortura	-0,62	-0,61	-0,27	0,86	0,75	0,21	0,34	-0,23	-0,05
seksualna tortura	-0,01	-0,48	-0,22	-0,37	-0,33	-0,09	-0,76	0,67	-0,14
sadišćka tortura	-0,29	-0,46	-0,21	-0,19	0,22	0,06	-0,47	-0,67	-0,14
varijansa		0,30	0,06		0,29	0,02		0,28	0,01

SCL-90-R – Skala provere simptoma – revidirana verzija

Kk - kanonički koeficijent

Ks - koeficijent strukture (korelacija izvornih varijabli i kanoničke komponente u vlastitom setu)

Kks - koeficijent krosstrukture (korelacija izvornih varijabli i kanoničke komponente u suprotnom setu)

Diskusija

Centar za rehabilitaciju žrtava torture – IAN Beograd formiran je sa namerom da pruža pomoć žrtvama torture na teritoriji tadašnje SR Jugoslavije. Preko 95% korisnika Centra pripadalo je izbeglim ili raseljenim licima. Većina žrtava torture doživela je to iskustvo u svojim domicilnim državama – Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Reč je o ratnim izbeglicama kod kojih su sigurno prisutni i drugi tipovi traume, a ne samo tortura, pa ipak, dokazano je da je tortura tip ratne traume koji najčešće izaziva psihičke posledice, uključujući posttraumatski i stresni poremećaj (PTSP)^{6,9}.

Dosadašnja klasifikovanja vrste torture izdvajala su fizičku i psihološku torturu, kojima je pridodavana, kao posebna forma ratna trauma^{20,21}. U nekim studijama korišćena je faktorska analiza u cilju klasifikacije vrste torture^{23,24}. Retke su studije koje su istraživale međupolne razlike u vezi sa vrstom pretrpljene torture i eventualne posledice takvih razlika²².

U našem istraživanju, faktorskom analizom izdiferencirali smo tri vrste torture: „običnu ili policijsku“, „sadističku“ i „seksualnu“. I žene i muškarci najčešće su bili izloženi „običnoj“ torturi, ali diskriminativnom analizom utvrđeno je da postoje značajne međupolne razlike s obzirom na izdvojene faktore torture. Muškarci su značajno češće nego žene trpeli tzv. „običnu“ ili „policijsku“ torturu, kao i torturu sa elementima sadizma, dok su žene, češće nego muškarci, bile izložene seksualnom zlostavljanju i silovanju. Ovaj nalaz u velikoj meri podržava rezultate koje su objavili Hooberman i sar.¹⁶ koji su na uzorku od 325 osoba koje su pretrpele torturu, faktorskom analizom izdvojili pet faktora od kojih je jedan nazvan silovanje/seksualno zlostavljanje. Ostali su se odnosili na prisustvo mučenju drugih, porodičnu torturu, fizičko mučenje i deprivaciju. U toj studiji nađeno je da postoje značajne međupolne razlike kod četiri faktora. Porodična tortura i silovanje/seksualno zlostavljanje bili su češći kod žena, a fizičko mučenje i deprivacija kod muškaraca.

Analizirajući psihičke posledice torture, ustanovili smo da žene imaju izraženije posttraumatske simptome i izraženije psihičke tegobe i pored toga što su muškarci bili izloženi sadističkoj torturi, bili duže zatvoreni i pretrpeli više različitih tehnika torture (bili su podvrgnuti većem broju vrsta mučenja). Osobe ženskog pola imale su značajno veći prosečan skor na skali uticaja (traumatskog) događaja (51,4 prema 45,4). Ovaj nalaz je u skladu sa dosadašnjim saznanjima da su žene sklonije razvijanju posttraumatskih psiholoških posledica od muškaraca. Po epidemiološkim istraživanjima one zadobijaju dva puta češće PTSP (10,4% prema 5%) u toku života¹¹. U potrazi za objašnjenjem ove međupolne razlike dosadašnja istraživanja bila su usmerena na psihosocijalne faktore uključujući socijalni status žene, stepen izloženosti traumi, vrstu traume, istoriju ranijih trauma, kognitivne reakcije, koping stil, kao i biološke faktore koji uključuju različito fiziološko, naročito endokrinološko funkcionisanje u uslovima stresa²⁵⁻²⁸.

Ustanovili smo međupolne razlike i u kliničkoj slici PTSP: žene su imale izraženije i intruzivne simptome i simptome izbegavanja što se delimično slaže sa dosadašnjim istraživanjima da su žene sklonije ispoljavanju simptoma so-

cijalnog povlačenja i emocionalne otupelosti, za razliku od muškaraca koji su skloniji razdražljivosti i preterano impulsivnom reagovanju²⁹⁻³⁰. Henigsberg i sar.⁸ istraživali su odnos tipa traume i grupe simptoma PTSP kod bosanskih izbeglica u Hrvatskoj i našli da su žrtve silovanja imale istaknutije simptome izbegavanja, dok su bivši zatvorenici i veterani imali izraženije simptome preterane razdražljivosti.

Muškarci i žene iz našeg uzorka značajno su se razlikovali i po izraženosti ostalih psihičkih tegoba, merenih sa SCL-90-R, i to u većini psihopatoloških dimenzija. Žene su imale izraženije simptome depresivnosti, anksioznosti, somatizacije, opsesivnosti, fobične anksioznosti i interpersonalne senzitivnosti. I u većini prethodnih studija uočena je značajno veća sklonost žena da razviju psihijatrijske poremećaje³¹⁻³⁴. Retke su studije koje nisu našle međupolne razlike^{35,36}. Pretpostavlja se da je to zbog toga što su žene potencijalno više izložene psihološkim posledicama silovanja, mogućnosti da ostanu udovice i samohrane majke³⁷.

Žene su mučene isto tako surovo kao i muškarci, ali su češće seksualno zlostavljane. Rezultati dosadašnjih studija ukazuju na činjenicu da je seksualno nasilje snažan faktor rizika od razvoja posttraumatskog stresnog poremećaja³⁸⁻⁴².

Kao i u nekim sličnim istraživanjima⁴³ i rezultati ove studije pokazuju da je najčešći tip torture tzv. „obična“ tortura, karakterisana psihološkim i fizičkim mučenjem, koje po pravilu ne dovodi do teških telesnih povreda i za koje bez obzira na drastičnost svih ovih oblika mučenja, smatramo da je „lakše“ prirode u odnosu na ono opisano u druga dva faktora. Tortura sa elementima sadizma ili seksualnog zlostavljanja vrši se rede, može biti motivisana bilo ličnim patološkim uživanjem mučioca kroz dominaciju i ponižavanje, bilo instrumentalno kao ratno oružje s namerom zastrašivanja, terora i etničkog čišćenja⁴⁴. Kod naših ispitanika najčešće vrste mučenja bili su šamaranje, šutiranje, udaranje pretnje, ponižavajući komentari, deprivacija sna, hrane, lekova, higijene itd. Sve ove vrste bile su zastupljene kod preko 70% mučenih, bez obzira na pol. S druge strane, silovanje je pretrpelo 13,2% žena i 0,2% muškaraca, a najčešća „seksualna tortura“ bilo je verbalno seksualno ponižavanje ili pretnje prisutno kod 32,9% žena i 17,8% muškaraca.

Rezultati kanoničke korelacijske analize ukazali su na povezanost faktora torture i kliničke slike, izražene kroz psihološke/psihopatološke simptome, ali najizrazitija je povezanost „obične“ torture sa generalnim psihološkim problemima, najviše sa anksiozno-depresivnim spektrom tegoba, nešto istaknutije kod žena. Ovaj nalaz je u skladu sa napred navedenom većom učestalosti psiholoških tegoba kod žena u posttraumatskom periodu. U manjoj meri su sadistička i „obična/policijska“ tortura kod muškaraca povezani sa hostilnošću, paranoidnošću i opsesivnošću koji se mogu videti kao ekvivalenti posttraumatskih fenomena razdražljivosti (preterano i impulsivno reagovanje, preterani oprez) i intruzivnosti (ruminacije traumatskih događaja, opsesivne misli, *flashback*). Treći, najslabiji kanonički par, odnosi se na povezanost seksualne i sadističke torture sa hostilnošću, psihoticizmom i fobičnom anksioznošću, nešto jače izraženih kod žena.

Rezultati ove studije u saglasnosti su sa rezultatima većine ranijih studija o polnim razlikama među traumatizova-

nim osobama. S obzirom na nađene polne razlike u vrstama mućenja, kao i na razlike u ispoljenim psihološkim tegobama, pre svega simptomima PTSP, nameće se razmišljanje o posebnoj traumatogenosti seksualne torture. Sa ovakvim zaključivanjem treba biti oprezan jer je činjenica da žene i nakon drugih značajnih trauma reaguju češćim psihičkim tegobama i poremećajima nego muškarci, a s druge strane sve je prisutnije saznanje o često skrivenom i zatajenom seksualnom zlostavljanju u ratu čije su žrtve muškarci, koji o tome kasnije nerado svedoče zbog kulturnih tabua i socijalne stigme¹⁷.

Zaključak

U ispitivanju žrtava torture, izbeglih lica iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, koja su tražila i dobila pomoć u CRŽT

u Beogradu, nađeno je da postoje značajne polne razlike u karakteristikama pretrpljenog mućenja u toku ratnog zatočeništva i zarobljeništva. Žene su provele kraće vreme u zatočeništvu i pretrpele manji broj vrsta mućenja od muškaraca, ali imaju značajnije izražene posttraumatske simptome i druge psihičke smetnje, među kojima se ističu depresivnost i anksioznost. Ovim je potvrđeno ranije saznanje o izraženijoj sklonosti žena za razvoj posttraumatskih psihičkih smetnji u odnosu na muškarce, ali se to na ovom uzorku samo delimično može objasniti specifičnim profilom vrste mućenja, odnosno češćim iskustvom seksualne torture. Potpuno razumevanje uzroka polnih razlika u reakciji na traumu iziskuje dalje multidisciplinarno istraživanje, pre svega u oblastima psihobiologije, psihosocijalne adaptacije, ličnosti i kognitivnog funkcionisanja.

L I T E R A T U R A

1. Radović B. Yugoslav wars 1991-1999 and some of their social consequences. In: Špirić Ž, Knežević G, Jović V, Opačić G, editors. Torture in war: consequences and rehabilitation of victims – Yugoslav experience. Belgrade: International Aid Network; 2004. p. 25–70. (Serbian)
2. Petrović B, Dabović C, Popović V, Dobrovojević I, Mićović M, Milovanović R, et al. Torture and stress in combat soldiers and POW. In: Kaličanin P, Bukelić J, Ispanović-Radojković V, Lečić-Toševski D, editors. The stresses of war. Belgrade: Institute for mental health; 1992. (Serbian)
3. Petrović B, Popović V, Dabović C, Prorčić S, Dobrovojević I. The abuse of arrested and confined persons - special form of war stress in the war in Yugoslavia. In: Kaličanin P, Bukelić J, Ispanović-Radojković V, Lečić-Toševski D, editors. The stresses of war. Belgrade: Institute for mental health; 1993. (Serbian)
4. De Zan D. Mental disorders of war prisoners from prisoner-of-war camp Manjača. In: Klain E, editor. Psychology and psychiatry of war. Zagreb: School of Medicine; 1992. p. 158–64.
5. Otašević P, Mitrović K, Mitrović P. Somatic disorders of clients in the Centre for rehabilitation of torture victims. In: Špirić Ž, Knežević G, Jović V, Opačić G, editors. Torture in war: consequences and rehabilitation of victims – Yugoslav experience. Belgrade: International Aid Network; 2004. p. 171–82. (Serbian)
6. Špirić Ž, Knežević G. The socio-demographic and psychiatric profiles of clients in the Centre for rehabilitation of torture victims. In: Špirić Ž, Knežević G, Jović V, Opačić G, editors. Torture in war: consequences and rehabilitation of victims – Yugoslav experience. Belgrade: International Aid Network; 2004. p. 121–52. (Serbian)
7. Kucukalić A, Bravo-Mehmedbasić A, Masić I. Torture as a medico-psychological and social problem. Med Arh 2003; 57(2): 105–8. (Croatian)
8. Henigsberg N, Folnegović-Smalc V, Moro L. Stressor characteristics and post-traumatic stress disorder symptom dimensions in war victims. Croat Med J 2001; 42: 543–50.
9. Hondius AJ, van Willigen LH, Kleijn WC, van der Ploeg HM. Health problems among Latin-American and middle-eastern refugees in the Netherlands: relations with violence exposure and ongoing sociopsychological strain. J Trauma Stress 2000; 13(4): 619–34.
10. Van Ommeren M, Sharma B, Sharma GK, Komproe I, Cardena E, de Jong JT. The relationship between somatic and PTSD symptoms among Bhutanese refugee torture survivors: examination of comorbidity with anxiety and depression. J Trauma Stress 2002; 15(5): 415–21.
11. Kessler RC, Sonnega A, Bromet E, Hughes M, Nelson CB. PTSD in the National Comorbidity Survey. Arch Gen Psychiatry 1995; 52: 1048–60.
12. Breslau N, Peterson EL, Poisson LM, Schultz LR, Lucia VC. Estimating post-traumatic stress disorder in the community: lifetime perspective and the impact of typical trauma events. Psychological Medicine 2004; 34: 889–98.
13. Jaranson JM, Butcher J, Halcon L, Johnson DR, Robertson C, Savik K, et al. Somali and Oromo refugees: correlates of torture and trauma history. Am J Public Health 2004; 94(4): 591–8.
14. Plichta SB, Falik M. Prevalence of violence and its implications for women's health. Women's Health Issues 2001; 11: 244–58.
15. Jović V, Opačić G. Types of torture. In: Špirić Ž, Knežević G, Jović V, Opačić G, editors. Torture in war: consequences and rehabilitation of victims – Yugoslav experience. Belgrade: International Aid Network; 2004. p. 153–69. (Serbian)
16. Hooberman JB, Rosenfeld B, Lhewa D, Rasmussen A, Keller A. Classifying the torture experiences of refugees living in the United States. J Interpers Violence 2007; 22: 108–23.
17. Zavati HM. Impunity or immunity: wartime male rape and sexual torture as a crime against humanity. Torture 2007; 17(1): 27–47.
18. Horowitz M, Wilner N, Alvarez W. Impact of event scale: a measure of subjective stress. Psychometric Medicine 1979; 41: 209–18.
19. Derogatis LR. SCL90R, Administration scoring and procedure manual-II. Baltimore: Clinical Psychometric Research; 1983.
20. Shrestha NM, Sharma B, Van Ommeren M, Regmi S, Makaju R, Komproe I, et al. Impact of torture on refugees displaced within the developing world: symptomatology among Bhutanese refugees in Nepal. JAMA 1998; 280(5): 443–8.
21. Weinstein HM, Dansky L, Iacopino V. Torture and war trauma survivors in primary care practice. Western Journal of Medicine 1996; 165: 112–8.
22. Johnson H, Thompson A. The development and maintenance of post-traumatic stress disorder (PTSD) in civilian adult survivors of war trauma and torture: a review. Clin Psychology Rev 2008; 28: 36–47.
23. Cunningham M, Cunningham JD. Patterns of symptomatology and patterns of torture and trauma experiences in resettled refugees. Aust N Z J Psychiatry 1997; 31: 555–65.

24. *Silove D, Steel Z, McGorry P, Miles V, Drobny J.* The impact of torture on post-traumatic stress symptoms in war-affected Tamil refugees and immigrants. *Compr Psychiatry* 2002; 43(1): 49–55.
25. *Olf M, Langeland W, Draijer N, Gersons BP.* Gender differences in posttraumatic stress disorder. *Psychol Bull* 2007; 133: 183–204.
26. *Yebuda R.* Biological factors associated with susceptibility to posttraumatic stress disorder. *Can J Psychiatry* 1999; 44: 34–9.
27. *Rasmusson AM, Friedman MJ.* The neurobiology of PTSD in women. In: *Kimerling R, Ouimette PC, Wolfe J*, editors. *Gender and PTSD*. New York: Guilford Press; 2002. pp. 43–75.
28. *Carter-Snell C, Hegadoren K.* Stress disorders and gender: implications for theory and research. *Canadian Journal of Nursing Research* 2003; 35: 34–55.
29. *Ai AL, Peterson C, Uebelhor D.* War-related trauma and symptoms of posttraumatic stress disorder among adult Kosovar refugees. *J Trauma Stress* 2002; 15: 157–60.
30. *Gavrilovic J, Lecic-Tosenski D, Knezevic G, Pribe S.* Predictors of posttraumatic stress in civilians 1 year after air attacks: a study of Yugoslavian students. *J Nerv Ment Dis* 2002; 190: 257–62.
31. *Breslau N, Davis GC, Andreski P, Peterson EL, Schultz LR.* Sex differences in posttraumatic stress disorder. *Arch Gen Psychiatry* 1997; 54(11): 1044–8.
32. *Green B.* Post-traumatic stress disorder: symptom profiles in men and women. *Curr Med Res Opin* 2003; 19: 200–4.
33. *Scholte WF, Olf M, Venterogel P, De Vries G, Jansveld E, Cardoso BL, et al.* Mental health symptoms following war and repression in Eastern Afghanistan. *JAMA* 2004; 292: 585–93.
34. *Renner W, Salem I.* Post-Traumatic Stress in Asylum Seekers and Refugees From Chechnya, Afghanistan, and West Africa: Gender Differences in Symptomatology and Coping. *Int J Soc Psychiatry* 2009; 55(2): 99–108.
35. *Ramsay R, Gorst-Unsworth C, Turner S.* Psychiatric morbidity in survivors of organised state violence including torture. *Br J Psychiatry* 1993; 162: 55–9.
36. *Abu-Saba MB.* War-related trauma and stress characteristics of American university of Beirut students. *J Trauma Stress* 1999; 12: 201–7.
37. *Mollica RF, Wyszak G, Lavelle J.* The psychological impact of war trauma and torture on southeast Asian refugees. *Am J Psychiatry* 1987; 144: 1567–72.
38. *Lunde I, Ortmann J.* Prevalence and sequelae of sexual torture. *Lancet* 1990; 336: 289–91.
39. *Fornazzari X, Freire M.* Women as victims of torture. *Acta Psychiatr Scand* 1990; 82: 257–60.
40. *Allody F, Stiasny S.* Women as torture victims. *Can J Psychiat* 1990; 35: 144–8.
41. *Resnick HS, Kilpatrick DG, Dansky BS, Saunders BE, Best CL.* Prevalence of civilian trauma and posttraumatic stress disorder in a representative national sample of women. *J Consult Clin Psychology* 1993; 61: 984–91.
42. *Loncar M, Medved V, Jovanovic N, Hotujac L.* Psychological consequences of rape on women in 1991–1995 war in Croatia and Bosnia and Herzegovina. *Croat Med J* 2006; 47: 67–75.
43. *Kucukalic A, Bravo-Mehmedbasic A.* Torture as a part of war strategy in Bosnia and Herzegovina. *Med Arh* 2002; 56(5–6): 281–3. (Croatian)
44. *Gottschall J.* Explaining wartime rape. *J Sex Res* 2004; 41(2): 129–36.

Primljen 02. IV 2009.
Prihvaćen 09. IV 2009.